

SOYANING JAHON KOLLEKSIYA KO‘CHATZORIDAGI NAV NAMUNALARINI QIMMATI-XO‘JALIK BELGILARI BO‘YICHA TADQIQ ETISH

Xusanjon Idrisov

q.x.f.f.d (PhD), dotsent,
FarDU Agrar qo‘shma fakulteti.

Bo‘stonova Surayyo

Andijon qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

Email: idrISOvh256@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada soyaning kolleksiya ko‘chatzoridagi nav namunalarning qimmatli xo‘jalik belgilari bayon etilgan. O‘rganishlar natijasida kolleksiya ko‘chatzorida ajratib olingan nav namunalari morfologik va biologik ko‘rsatkichlari bilan nazorat naviga nisbatan yaxshi bo‘lib, poyasi tik o‘sovchan, bir o‘simlikda dukkaklar soni yuqori va pastki dukkakni joylanishi yuqori bo‘lganligi bilan ajralib turganligi qayd etilgan.

Kalit so‘zlar: Soya, oqsil, moy, karbon suvlari, diploid, xromosoma, botqoq, tuproq, kolleksiya, "O‘zbek-2", "O‘zbek-6", gul, dukkak.

ИЗУЧЕНИЕ СОРТОВЫХ ОБРАЗЦОВ В МИРОВЫХ КОЛЛЕКЦИОННЫХ ПИТОМНИКАХ СОИ ПО СТОИМОСТНО-ХОЗЯЙСТВЕННЫМ ХАРАКТЕРИСТИКАМ

Аннотация: В данной статье описаны ценные экономические характеристики сортовых образцов соя в коллекционном питомнике оттенка. Исследования показали, что образцы сорта, выделенные из коллекционных проростков, лучше морфологически и биологически, чем контрольные навигаторы, так как стебель прямостоячий, с большим количеством стручков на растение и большим количеством нижних стручков.

Ключевые слова: соя, белок, масло, карбонат, диплоид, хромосома, болото, почва, коллекция, «Узбек-2», «Узбек-6», цветок, бобовые.

SIGNIFICANCE OF THE ECONOMIC CHARACTERISTICS OF NEW SHADOW VARIETIES AT THE WORLD COLLECTION NURSERY

Annotation: This article describes the valuable economic characteristics of varietal samples of soybean in a collection nursery shade. Studies have shown that cultivar samples isolated from collection seedlings are better morphologically and biologically than control navigators, since the stem is erect, with a large number of pods per plant and a large number of lower pods.

Key words: soybean, protein, oil, carbonate, diploid, chromosome, swamp, soil, collection, "Uzbek-2", "Uzbek-6", flower, legumes.

Kirish. Aholini to'yimli oziq-ovqat maxsuloti bilan ta'minlash, oqsil defitsitini hal qilish, o'simlik moyini ishlab chiqarishni ko'paytirish, urug'lik sifatini va tuproq unumdorligini oshirish lozim. Bu muammolarni echish uchun soya ekinini etishtirish texnologiyasini yaratish va takomillashtirish zarurdir.

Shu masaladan kelib chiqib, oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni keskin o'zgartirish talab qilinadi. Oziq-ovqat maxsulotlari bilan ta'minlash hozirgi davrda bu iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy muammoga aylangan, chunki aholining o'sishi bilan baravar oziq-ovqat mahsulotiga talab tobora oshmoqda. Bu muammoni hal qilish bo'yicha o'tkazilgan tadbirlar evaziga sug'oriladigan maydonlarda kuzgi don ekinlaridan don etishtirish 1372,7 ming gektarni tashkil qildi. Shu borada muhim e'tibor o'simlik oqsili bilan ta'minlanishiga axamiyat berilmoqda. O'simlik oqsili bilan ta'minlash esa har xil usullarda xal qilinmoqda. Shu usullardan bir-seroqsilli ekinlarni ko'proq ekish, bu ekinlarning orasida oqsilining miqdori va sifati bilan soya ekini alohida ajralib turadi.

Soya yer yuzi dehqonchiligida muxim o'rinni egallagan moyli hamda dondukkakli ekindir. 2015 yilgi FAO ma'lumoti bo'yicha er yuzida soya o'simligi 118,4 mln.ga maydonga ekilgan, o'rtacha xosildorligi gektaridan 22,1 sentnerni tashkil qilgan va yalpi hosili 265,2 mln. t/ ga teng bo'lgan [1].

Soya donining tarkibida 30-52 % oqsil, 17-27 % moy va 20% karbon suvlari mavjud. Soya ekinining yer yuzida ko'p tarqalishi donining va oqsilining sifatligi bilan bog'liqdir. Doni tarkibidagi oqsil, moy va boshqa muxim organik va ma'dan moddalarning miqdori va nisbati uni xar xil tarmoqlarda qo'llashga imkon beradi. Soya donidan moy, margarin, pishlok, sut, un, qandolat maxsulotlari, konservalar ishlab chiqariladi. Yer yuzida ishlab chiqarilayotgan o'simlik moyining 40% ini soya moyi tashkil qiladi [1, 2].

Tajribaning maqsadi va vazifalari. Ushbu ilmiy ishning maqsadi aholini to'yimli oziq-ovqat mahsuloti bilan ta'minlash, oqsil tanqisligini hal qilish uchun soya ekinining noqulay sharoitlarga chidamli, serhosil, don tarkibi oqsil va moy moddalariga boy, kasalliklarga chidamli yangi navlarini yaratish.

Bu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish talab etildi:

-Soya kolleksiya ko'chatzoridagi nav namunalarni ekish, kuzatish, erta, o'rta, kechpishar guruhlarga ajratish, talabga javob beradigan qimmatli xo'jalik ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan nav namunalarni baholash, tanlash.

Genetikasi. Sp.Glycine soya kenja turlarining hamma shakllari diplod ($2n=40$). Ammo Glycine turkumining asosiy xromosom to'plami=10 hisoblash I to'g'rirok; bo'ladi, chunki G. javanica (yavan soyasi) subgen. Glycine ning diploid xromosomalari $2p=20$ ga teng [4].

Dominant belgilarga odatda turning filogenezida ertarok vujudga kelgan belgilar kiradi. Bunday xolat monogen nazorat kilinadigan xam murakkabroq xarakterli (to poligenligacha) belgilarga tegishli. Masalan, o'rtapisharlilik filogenetik jixatidan erta

va kechpisharlilikdan ertaroq shakllangan. Shuning uchun ertapishar bilan o'rtapishar shakllarni chatishtirganda kechroq pishadigan, o'rtapisharlar bilan kechpisharlarda esa ertaroq pishadigan shakllar dominant bo'ladi. Yovvoyi soya bilan madaniy soyani chatishtirganda naslida dukkaklari yoriladigan xususiyat dominant bo'ladi, ikki madaniy navlarni chatishtirganda esa yorilishga chidamlilik dominant bo'lishi mumkin [5].

Soya seleksiyaning vazifalari. Soya ekini seleksiyasining asosiy vazifalari: yuqori hosilli, tezpishar, yotib kolishga, kasalliklarga va zararkunandalarga chidamli, urug'ining tarkibida moy va oqsil moddasi ko'p saqlaydigan navlarni yaratishdir.

Tajriba o'tkazish joyi, sharoiti va uslubi Tajribalar Sholichilik ilmiy-tadqiqot instituti tajriba maydoni dalalarida olib borildi.

Tuproq qatlamlari voaha uchun harakterli bo'lib botqoq tipidagi tuproqlardir. Har xil chuqurlik qatlamlarida esa katta va kichik toshlar va qum aralashmalari ham mavjud. Tuproq-o'tloqi. Tajriba dalasining tuprog'i sho'rlanmagan, xaydov qatlami 30-40 sm. Tuproqdagi eritmalarning pH miqdori 6,8-7,3 birliklarida bo'lib, mexanik tarkibi bo'yicha og'ir loylidir. Tajribalar 13 kartaning 1 chekida olib borildi.

Tajriba uslubi. Soya seleksiyasi qishloq xo'jalik ekinlarining Davlat Nav Sinov komissiyasi va O'zShITI tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyanomalar, dala tajriba metodikasi asosida olib borildi [3].

Kolleksiya ko'chatzorida har bir nav namuna uchun ekin maydoni 1,8 m² (takroriysiz). Tahlilga 5 tadan o'simlik olindi. Soya kolleksiya ko'chatzorlarida fenologik ko'zatuvarlar o'tkazildi. Bunda soyaning o'suv davridagi asosiy: unib chiqishi, birinchi uchtalik barg paydo bo'lishi, g'unchalash, gullash, dukkak hosil qilish va pishish fazalari kuzatildi va amal davrining davomiyligi aniqlandi.

Tajriba natijalari va muxokamasi. Jahon kolleksiyasi nav namunalaridan tashkil topgan kolleksiya ko'chatzorida soyaning 238 ta nav namunasi tadqiqot qilindi. Har biri 1,8 m² maydonlarda qaytariqsiz, gektariga 60 kg me'yorda, qator oralig'i 60x10-2 sxemasida aprel-may oylarida ekildi. Nazorat sifatida taqqoslash uchun Respublikamizda rayonlashtirilgan «O'zbek-2» va «O'zbek-6» navlari har 10 ta namunadan keyin ekildi.

Kuzatuvlar natijasida kolleksiya ko'chatzoridagi nav namunalari o'suv davriga qarab 3-ta guruxga ajratildi. Ertapishar nav namunalar (o'suv davri 120 kungacha bo'lgan)-75ta, o'rtapishar nav namunalar (o'suv davri -130 kungacha bo'lgan)-71 ta va kechpishar nav namunalar (o'suv davri -140 va undan yuqori bo'lgan)- 65 tani tashkil etdi. Kuzatuvlar o'simlikning o'suv davridagi barcha fazalarida (unib chiqish, shoxlanish, gullash, dukkaklash, pishish) olib borildi va pishish davrida kolleksiya ko'chatzorining har bir nav namunasi 5-tadan o'simlik olinib biometrik taxlillar (o'simlik o'suv davri, bo'yi, pastki dukkak joylanishi, shoxlar soni, bir o'simlikda dukkak soni, don vazni, 1000 ta don og'irligi) qilindi va asosiy xo'jalik

1- jadval

Soyaning kolleksiya ko'chatzoridan tanlab olingan namunalarning tavsifnomasi

№	Katalog raqami	Kelib Chiqish	O'suv davri, Kun	O'simlik bo'yi, sm	Pastki dukkak joyla-nishi	Soni, dona		Vazni, g		
						shox	1 o'simlikdagi dukkak soni	1 o'simlikdagi don vazni, g.	1000 don og'irligi	
1.	O'zbek-2-St	O'zbekiston	130	141	11.0	2.0	74	23,6	155.8	Tik o'suvchan
2.	O'zbek-6-St	O'zbekiston	147	136	13.0	2,0	60	27,5	164.9	Tik o'suvchan
3.	5280	KNR	106	107	12.0	2,0	101	26.6	142.2	Tik o'suvchan
4.	028847	Ukraina	107	136	15.0	2.0	61	20.9	165.6	Tik o'suvchan
5.	521857	AQSh	113	115	14.0	3.0	77	27.0	158.5	Tik o'suvchan
6.	487833	AQSh	114	135	12.0	3.0	114	22.9	175.2	Tik o'suvchan
7.	514505	AQSh	115	142	15.0	2.0	87	20.5	178.8	Tik o'suvchan
8.	537071	AQSh	118	140	18.0	2.0	83	28.5	177.0	Tik o'suvchan
9.	514501	AQSh	119	110	12.0	3.0	107	21.0	156.1	Tik o'suvchan
10.	528280	Yugosloviya	120	130	13.0	2.0	73	22,3	166.8	Tik o'suvchan
11.	9259	AQSh	121	110	13.0	3.0	72	28.6	164.2	Tik o'suvchan
12.	4896	Vengriya	125	136	13.0	2.0	111	27.2	165.2	Tik o'suvchan

ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan 9-12 ta nav namunalari tanlab olindi va to'liq tavsifnomasi 1-jadvalda keltirildi.

Jadvaldan tanlab olingan navlarni vegetatsiya davri bo'yicha ertapishar, o'rtapishar va kechpishar nav namunalari quyidagicha bo'ldi:

Ertapishar navlar: **5280, 0128847, 521857, 487833, 514505, 537071**

O'rtapishar navlar: **9259, 2878, K-7, Ya-3111**

Kechpishar navlar: **A-1, 4896, K-26, Belosnejka:**

Xulosa. Ushbu kolleksiya ko'chatzoridan ajratib olingan nav namunalari morfologik va biologik ko'rsatkichlari bilan nazorat naviga nisbatan yaxshi bo'lib, poyasi tik o'suvchan, bir o'simlikda dukkaklar soni yuqori va pastki dukkakni joylanishi yuqori bo'lganligi bilan ajralib turadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Atabayeva X.N.- Soya- T.Mil.ens., 2004, 95 b
2. Enken V.B., Soya. Selxozizdat 1960; 18 s.
3. Dospexov B.A. Metodika polevogo opita. M., Kolos, 1979.
4. Kochegura A.V.-Seleksiya sortov soi raznix napravleniy, ispolzovaniya-Byull.NTI masl.kultur,1998.
5. Kochegura A.V.-Osenka kolleksii soi po soderjaniyu belka-Byull.NTI masl.kult., Krasnodar. 1978,vip.3,S.16-18